

UDC 101.1: 167.1

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2019.0303.0022

HERMENEVTIKA: ANLAMA VƏ ONUN RASIONAL IDRAKDA ROLU

© 2019

Hasanova Parvin Əhməd qızı, dosent, Fəlsəfə kafedrası

Bakı Dövlət Universiteti

(1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov 23, e-mail: jurnal99kerem@gmail.com)

Xülasə. Hermenevtika mətnlərin anlamı ilə bağlı metod olaraq dünyanın bütün mədəni bölgələrində, Qərbdə, Şərqdə də özünəməxsus adlanır, forma, janr, istiqamətlərdə mövcud olmuşdur. Hermenevtika təkamül prosesində metod olmaqla bərabər fəlsəfə statusu da qazanmışdır. Bəhs etdiyimiz məşhur alman filosofları F.Şleyermaxer, V.Diltey, M.Haydegger, H.Q.Qadamerin elmi-nəzəri araşdırmaları sayəsində anlam fenomeninin əhatə dairəsi genişlənmiş, hermenevtika filoloji, dini, hüquqi və i.ə. mətnlərin şərh üsullarından –yad fərdiyyəti-özgəni anlamaq sənətinə, ruh haqqında (humanitar) elmlərin metodologiyasına və nəhayət, anlam haqqında bitgin konsepsiyası olan ontoloji təlimə çevrilmişdir. Bu baxımdan anlam fəlsəfəsi adlandırılan fəlsəfi hermenevtikanın vətəni Almaniyadır. Özümdən əvvəlki, Avropa fəlsəfəsinin bir sıra müddəalarını tənqid edən fəlsəfi hermenevtika, fəlsəfinin qədim dövrdən başlamış XX əsrə qədər ki tarixi inkişafın nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Yuxarıda adları çəkilən filosof-hermenevtiklərin hər birinin ideya irsi anlam fenomeninin əsas və mühüm aspektlərinə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmaqla ənənəvi hermenevtikanı yeni, orijinal müddəə və nəzəriyyələrlə zənginləşdirərək fəlsəfi hermenevtikanın təşəkkülünün mühüm mərhələlərini təşkil edir. Fəlsəfi hermenevtikanın banilərinin ideyaları eyni zamanda təlimin sonrakı inkişafına təkan vermiş, yeni nəzəriyyə konsepsiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, hermenevtika problemləri dünyanın bir çox ölkələrində filosoflar tərəfindən ciddi tədqiq olunmağa başlamışdır. Fəlsəfi hermenevtikanın Haydeggerin və Qadamerin təmsil etdiyi ontoloji təlimi ilə yanaşı, metodoloji və qnoseoloji istiqamətləri də təşəkkül tapmışdır. Hermenevtika XX əsrdə əvvəlcə ekzistensializm çərçivəsində (Haydegger), sonra isə fəlsəfinin metodoloji əməliyyatlarından biri kimi formalaşır. Son dövrlərdə isə sosial fəlsəfədə hermenevtikanın xüsusi növü sayılan hermenevtik ontologiya da meydana çıxmışdır. Bu təlimə görə, varlıq, mövcudluq dilin varlığıdır: dil isə sosial varlığın şərtidir. Odur ki, fəlsəfədə dilin toxunduğu problemlər ətrafında təhlil kifayətlənməməlidir, həm də ona yeni təfsirlər, şərhlər verməlidir.

Açar sözlər: XX əsr fəlsəfəsi, hermenevtika təlimi, anlama, rasional idrak, humanitar elmlər və hermenevtika.

HERMENEUTICS: UNDERSTANDING AND ITS ROLE IN RATIONAL KNOWLEDGE

© 2019

Hasanova Parvin Ahmed, Associate Professor, Department of Philosophy

Baku State University

(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilova, 23, e-mail: jurnal99kerem@gmail.com)

Abstract. Hermeneutics, being a method of interpretation of texts, has peculiar names in all cultural regions of the world, in the West and in the East, differing in form, genres and directions. Hermeneutics in the process of evolutionary development also acquired a philosophical status as a method. Thanks to the scientific and theoretical studies of the famous German philosophers F. Schleiermacher, V. Dilthey, M. Heidegger, H. Gadamer, the scope of the phenomenon of understanding has expanded, hermeneutics has evolved from a means of interpreting philosophical, religious, legal and other texts into the art of understanding human subjectivity. The interpretation of the texts has become an ontological teaching, which is the ultimate concept of the meaning of the individual - the art of the individual, the methodology of the human soul, and finally the meaning. From this point of view, Germany is the birthplace of philosophical hermeneutics, called philosophy of understanding. The early philosophical hermeneutics, in which certain provisions of European philosophy were criticized, arose as a result of the historical development of philosophy from ancient times to the twentieth century. The ideological heritage of the above-mentioned representatives of philosophical hermeneutics is an important stage in the formation of this science. Thus, the traditional hermeneutics is enriched with new, original provisions and theories. Today, the main and important aspects of the intellectual heritage of hermeneutics are developing in various aspects. The ideas of the founders of philosophical hermeneutics stimulated the further development of this doctrine, contributed to the formation of new theories and concepts. Since the 60s of the last century, the problems of hermeneutics have been seriously studied by philosophers in many countries of the world. Along with the ontological doctrine, developed by the philosophical hermeneutics Heidegger and Gadamer, methodological and epistemological directions of this doctrine were also developed. In the twentieth century, hermeneutics was originally formulated as part of existentialism (Heidegger), and then it became one of the methodological procedures of philosophy. Recently, a hermeneutic ontology, which is considered a specific type of hermeneutics, has also emerged in social philosophy. According to this teaching, being, existence is the existence of language: language is a condition of social existence. Therefore, philosophy should not be limited to the analysis of problems related to language, but should also give here new interpretations and explanations.

Keywords: philosophy of the 20th century, hermeneutics, understanding, rational knowledge, humanities and hermeneutics.

ГЕРМЕНЕВТИКА: ПОНИМАНИЕ И ЕЕ РОЛЬ В РАЦИОНАЛЬНОМ ПОЗНАНИИ

© 2019

Гасанова Парвин Ахмед, доцент кафедры философии

Бакинский государственный университет

(1148, Азербайджан, Баку, З. Халилова, 23, e-mail: jurnal99kerem@gmail.com)

Аннотация. Герменевтика, являясь методом толкования текстов, имеет своеобразные наименования во всех культурных регионах мира, на Западе и на Востоке, различаясь по форме, жанрам и направлениям. Герменевтика в процессе эволюционного развития также приобрела философский статус как метод. Благодаря научно-теоретическим исследованиям известных немецких философов Ф. Шлейермахера, В. Дильтея, М. Хайдеггера, Х. Гадамера, круг охвата феномена понимания расширился, герменевтика превратилась из средства толкования филологических, религиозных, юридических и других текстов в искусство понимания человеческой субъективности. Интерпретация текстов превратилась в онтологическое учение, которая является конечной концепцией значения индивида - искусства индивида, методологии человеческой души и, наконец, значения. С этой точки зрения Германия является родиной философской герменевтики, называемой философией понимания. Ранняя философская герменевтика, в которой критиковались некоторые положения европейской философии, возникла в результате исторического развития философии с древних времен до XX века. Идейное наследие упомянутых выше представителей философской Хуманитарии Балкански исследования. 2019. Т.3. № 3(5)

герменевтики, представляет собой важные этапы формирования этой науки. Тем самым традиционная герменевтика обогащается новыми, оригинальными положениями и теориями. Сегодня основные и важные аспекты интеллектуального наследия герменевтики развиваются в различных аспектах. Идеи основателей философской герменевтики стимулировали дальнейшее развитие этого учения, способствовали формированию новых теорий и концепций. С 60-х годов прошлого века проблемы герменевтики серьезно изучались философами во многих странах мира. Наряду с онтологическим учением, разработанным представителями философской герменевтики Хайдеггером и Гадамером, были также разработаны методологические и гносеологические направления этого учения. В XX веке герменевтика первоначально была сформулирована как часть экзистенциализма (Хайдеггер), а затем она стала одной из методологических процедур философии. В последнее время в социальной философии также возникла герменевтическая онтология, которая считается специфическим типом герменевтики. Согласно этому учению, бытие, существование – это существование языка: язык является условием социального существования. Следовательно, философия не должна ограничиваться анализом проблем, связанных с языком, а должна также давать здесь новые интерпретации и объяснения.

Ключевые слова: философия XX века, герменевтика, понимание, рациональное познание, гуманитарные науки и герменевтика.

Şleyermaxer hermenevtikanın nəzəriyyəsinin yaradıcısıdır. “Hermenevtika” yunan dilində olan “hermeneuein” sözündən götürülmüşdür. Tərcümədə *izah etmə, şərh etmə, təfsir etmə, yazmaq, tərcümə etmək, anlatmaq* mənalarını ifadə edir. Bu sözlərin hamısında əsas məqam nəyi isə anlatmaq başa düşülür. Hermenevtika sözünün etimologiyası antik mifologiyada Olimp allahlarının əmirlərini insanlara çatdırmaq missiyasını yerinə yetirən Zevsin oğlu Hermesin adı ilə bağlıdır. İnsanların ilahi dilini başa düşməsi üçün Hermes allahlar ilə insanlar arasında yalnız vasitəçi rolunu deyil, həm də ilahi fikirlərin şərhçisi və tərcüməçisi rolunu da yerinə yetirmişdir. Bu, o deməkdir ki, hermenevtika lap əvvəldən təfsir və anlama ilə bağlı olmuşdur. Latin dilinə məxsus “interpretasiya” sözü də eyni mənəni daşıyır. Hazırda fəlsəfi terminologiyada hər iki sözün geniş istifadə olunur.

Hermenevtika ilk dəfə antik Yunanıstanda meydana gəlmişdir [2, s.4-7]. Qədim Yunanıstanın mərkəzi şəhəri Afinada oxu dərsləri və ədəbiyyatın tədrisi Homerin başa düşülməsi “İliada” və “Odyssey” poemalarının öyrənilməsi ilə başlanırdı. Buna görə də Afina müəllimləri noemaların şərhini üzərində gərgin işləməli olurdular. Ellinizm dövründə klassik mətnlərin (Homerin) izahı və tədqiqi ilə əlaqədar meydana gəlmiş hermenevtika sonradan dini kitabların şərhini çərçivəsi daxilində inkişaf etdirilmişdir. Hermenevtika müqəddəs mətnlərin (Bibliyanın) düzgün təfsiri haqqında təlim mənasında işlədilmişdir [1, s.60]. V.Dalın məşhur izahlı lüğətində də “Hermenevtika”- yunanca müqəddəs yazını izah edən elm [1, s.60] kimi təqdim olunur.

XIX əsrdə alman alimi Şleyermaxer (1768-1834) ilk dəfə hermenevtikanın nəzəriyyəsini yaratmışdır. Onun fikrincə hermenevtika istər bədii, istər müqəddəs yazıların, istərsə də tarixi əsərlərin, istərsə də hüquqi sənədlərin başa düşülməsinə təbiiq edilməlidir. Onun fikrincə mətnin məzmununu olduğu kimi, onu heç bir dəyişikliyə uğratmadan başa düşmək üçün şərhçi müəllifin mənəvi dünyasına nüfuz etməli, onun yaşantılarını hiss etməli və onları özündə yaşatmalıdır. Şleyermaxerin hermenevtikaya yanaşma üsulu yeni və orijinal idi [13]. Ümumiyyətlə o, anlamının hermenevtik yaradılması üçün çox iş görmüşdür.

Alman filosofu Şleyermaxer ilk dəfə hermenevtikanın təkcə dini mətnlərin (Müqəddəs kitabın) izahında deyil, bütün mətnlərin açıqlanması üçün zəruri olduğunu göstərmişdir. Şleyermaxerə görə hermenevtika mətnlərdə yaranan biləcək “anlaşılmazlıq”ın qarşısını almaq üçün “Metod”dur. Mətn müəyyən bir zamanda yazılır. İllər və ya əsrlər keçir, zaman dəyişir, düşüncə dəyişir və həmin mətnə yenidən qayıdılır. Burada oxucunun öz düşüncə tərzini mətnə yüksəltmə ehtimalı yüksəkdir. Oxucu keçmişə qayıda bilmir, onun düşüncə tərzini dəyişmişdir. Bu zaman mətn müəllifin yaratdığı mənadan yayınır və beləcə mətnin mahiyyəti itir. Burada hermenevtika ona görə zəruridir ki, o bu yanlışlığın qarşısını alır, müəllifin zəhin dünyasına qaytarır və ya ona yaxınlaşdırır və onun nəzərdə tutduğu mənəni canlandırır. Mətnin dərkisi əslində “müəllifin fikir dünyasının bərpası” deməkdir. Bu olmasa mətn düzgün anlaşılmayacaq. Beləliklə, mətnin iki cür izahı var: qrammatik və texniki.

Qrammatik izah mətnin dilinə, texniki izah isə müəllifin psixikasına aiddir. Oxucu mətnin dilini tam bilməklə

həmin mətnin yazıldığı dilin imkanlarını, qəliblərini, bütövlükdə dilin mənsub olduğu mədəniyyəti öyrənir. Dil həm də mədəniyyətin təzahürüdür. O, xalqın mədəniyyətini, düşüncəsini, adət-ənənəsini əks etdirir. Lakin qrammatik izahla yanaşı oxucu həm də müəllifin hansı dövrdə yaşamasını, onun hansı psixoloji vəziyyətə sahib olmasını, azad yoxsa təzyiq altında yazdığını, hətta müəllifin şəxsi keyfiyyətlərini də öyrənməlidir. Bütün bunlar mətnin dürüst və obyektin dərkinə yardım edən amillərdir. Oxucu bu faktları nəzərə alarsa mətni müəllifin özündən daha yaxşı anlaya bilər.

Şleyermaxerin fikrincə mətn nəinki yazılı, eyni zamanda şifahi söz, həmçinin təkcə elmdə deyil, məişətdə də işlənmə baxımından təfsir edilə bilər [1, s.90-91]. Bu halda hətta müxtəlif dialektləri, konkret insana xas olan, onu başqalarından fərqləndirən fərdi xüsusiyyətlərində nəzərə almaqlazımdır. Beləliklə, Şleyermaxer üçün anlamçətinlikləri və anlaşılmazlıq təsadüfi hallar olmayıb, irəlicədən aradan qaldırılmalı olan vacib inteqral məqamlardır. Şleyermaxer hermenevtikaya “anlaşılmazlıqlardan qurtulmaq sənəti” kimi tərif verir. O, ümumi hermenevtikanı müstəqil metoda çevirərək, “anlam sənəti haqqında təlim” kimi müəyyənləşdirmişdir [1, s.91].

Beləliklə, Şleyermaxerə görə hermenevtika hər şeydən əvvəl yad fərdiyyəti, “özüni”, “başqasını” anlama üsuludur.

Şleyermaxerdə tarixi abidələrin, mətnlərin anlamı ümumiyyətlə başqa insanı başa düşməklə sıx bağlıdır. Anlam sözün ən geniş mənasında ünsiyyətin mühüm elementidir. İnsanların bir-birini anlaması dil vasitəsilə həyata keçirilir. Onun təlimində dil müstəqil əhəmiyyət daşıyır. O, deyirdi ki, hermenevtikaya lazım olan hər şey dildir, çünki onun axtardığı hər şey dildədir. O, dildə bir-birilə əlaqəli, sıx bağlı iki məqamı bir-birindən ayırırdı. Dilin normativliyi (eynilik sabitliyi) insanın fərdi təfəkkürünü məhdudlaşdırır və müəyyən edir [13].

Şleyermaxer qədim hermenevtika ənənəsi ruhunda özünün universal hermenevtikasının əsas prinsiplərindən biri kimi hermenevtik dairə prinsipini irəli sürür. Onun fikrincə bütövü, tamı anlamaq üçün onun ayrı-ayrı hissələrini anlamaq zəruridir.

Şleyermaxer anlam problemi kimi tərcümə məsələsindən də yan keçməmiş, ona münasibətdə ümumi hermenevtikanın prinsiplərinə sadıq qalmışdır. O, müəllifin fərdiliyini, orijinallığını qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün dilin və fərdi təfəkkürün ruhuna nüfuz etməyi tərcümədə də birinci dərəcəli vəzifə hesab edirdi. Şleyermaxer hermenevtikanın sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Anlamanın hermenevtik konsepsiyası. Anlamanın hermenevtik konsepsiyası ilk dəfə alman filosofu və mədəniyyət tarixçisi V.Diltey tərəfindən yaradıldı. V.Diltey hermenevtikaya insanın mənəvi dünyasını öyrənən elm kimi baxırdı. Diltey göstərirdi ki, humanitar elmlər insan fikrinin, mədəniyyətinin və tarixinin başa düşülməsinə xidmət edir. Dilteyə görə anlama öz mahiyyəti etibarilə izahatdan fərqlənir, belə ki, o, həmişə insan fəaliyyətinin mənasının açıqlanması ilə bağlıdır.

V. Dilteyə görə humanitar tədqiqatlarda həlledici məqam onların daxili və xarici amillərini vəhdət halında birləşdirən

anlamaya məxsusdur. Buna görə Diltey anlamaya insanın daxili təcrübəsinin, arzu, məqsəd və dəlillərinin spesifik ifadəsi kimi baxırdı. V. Dilteyə görə təbiətşünaslıq ümumi sxemlər və qanunlar çərçivəsində olan hadisələrin izahından ibarətdir. Anlama isə mənəvi həyatın xüsusi və təkrarsız tərəflərini mənimsəməyə kömək edir. Anlama və izahatın bir-birinə qarşı əks qoyulması özünün qabarıq ifadəsini Diltey in “biz təbiəti izah edirik, insanın canlı ruhunu isə anlayırıq” aforizmində tapmışdır [11].

Şleyermaxer kimi Diltey də anlamanı elə bir proses kimi başa düşürdü ki, onun gedişində insan obyektin daxili, gizli tərəflərini dərk edir. Anlama daxili mənəvi fəaliyyətin xarici təzahürlərinin interpretasiyası ilə başlanır. Diltey interpretasiyaların və müvafiq olaraq anlamanın şəraitindən, məkan və zamanda asılılığını xüsusi qeyd edirdi. İzahatdan başlanan anlama hermenevtika dairəsində başa çatır.

V. Diltey hermenevtikanı mədəniyyəti və tarixi öyrənən bilik sahələri ilə əlaqələndirirdi. O, bu bilik sahələrinə cəmiyyəti və insanı öyrənən elmləri daxil edirdi. Diltey göstərirdi ki, canlandırmaq mənbələrin mətnlərini düzgün şərh etməkdən asılıdır. Bunun üçün isə mətni yazan müəllifin psixologiyasını, motivlərini, mentalitetini, həyat tərzini və fikrini anlamaq lazımdır [11]. Diltey in dövründən başlayaraq hermenevtika sosial-humanitar fənlərin mühüm metoduna çevrilmişdir.

M. Haydeggerin fundamental ontologiyası (ekzistensializmi) və anlam ontologiyası hermenevtikada.

Anlama, onun metod və funksiyaları haqqında Qərb fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən olan Haydeggerin də xidmətləri az olmamışdır. ekzistensializm təliminin banisi olmuşdur. Haydegger insan varlığının ekzistensialist əsasları haqqında fəlsəfi konsepsiya yaratmışdır. Haydeggerin yaradıcılığında hermenevtikanın nə mətnlərin interpretasiyasına, nə Şleyermaxer in linqvistik anlama nəzəriyyəsinə, nə də Diltey in mənəvi fəaliyyət haqqında elmlərin metodologiyasına aidiyyəti yoxdur. Haydegger interpretasiya və anlamaya insan varlığının fundamental üsulları kimi baxaraq öz fəlsəfəsini varlığın hermenevtik interpretasiyasına çevirmişdir.

Haydegger XX əsr fəlsəfəsinin ən görkəmli simalarından biridir. O, çoxsaylı əsərlərində dövrünün çox mühüm mənəvi problemlərinin təhlilini vermişdir. Onun ideyaları Qərb fəlsəfəsinin, həm də humanitar elmlərin inkişafına olduqca güclü təsir göstərmişdir. Haydegger anlamı aləmdə varlığı təmsil edən insanın mövcudluğunun əzəli həyata keçmə forması, varlığın qabiliyyəti və “imkanı” kimi səciyyələndirərək, hermenevtik problemin tamamilə yeni aspektini aşkara çıxarmışdır [12]. Onun fundamental ontologiyası (ekzistensializmi) və anlam ontologiyası hermenevtikanı fəlsəfəyə çevirmişdir. Bu hermenevtikanın inkişafında yeni və radikal dönüş idi. M. Haydeggerin dil və anlam haqqında təlimi gerçəkliyin ən müxtəlif sahələrində, təbiətşünaslıq, filologiya, estetika, etika, dilçilik, tarix, psixologiya, təbabət, siyasət, texnika, teologiya, ideoloji publisistikada hermenevtik yanaşmanın meydana gəlməsinə təkan vermişdir. Onun yaradıcılığı iki dövrə bölünür. Birinci dövrdə filosof “Varlıq və zaman” əsərini və bir sıra tədqiqat əsərlərini yazmışdır, ontologiyanın nəzəri əsasları ilə məşğul olmuşdur. Sonralar isə fəlsəfə və mədəniyyət tarixi ilə maraqlanmışdır.

Haydegger fəlsəfənin fundamental ontologiyasının əsas məsələsini varlığın mənası təşkil edir. Hermenevtika insan varlığının, insan mövcudluğunun nə olduğunu göstərən ontoloji şərtləri aşkara çıxarır.

Haydeggerin anlam təlimində dil fenomeninə müstəsna əhəmiyyət verilir. Onun fikrincə dünyanın varlığı dildə təzahür edir. Dilin sayəsində dünyanı, onun obyektiv varlığını anlamq olur. Haydegger göstərirdi ki, dil varlığın özüdür. Bu o deməkdir ki, bir dil ilə danışırıq daha çox dil bizimlə, bizim vasitə ilə danışır. Dil burada varlığın yaratdığı məhsul deyil, varlığın evi, mənzilidir [1, s.117].

Beləliklə, Haydegger dili mistikləşdirərək, dil və təfəkkürün vəhdətindən çıxış edərək varlığı, insan varlığını onun komponentlərindən biri olan dillə eyniləşdirir. Dili

varlığın evi hesab edən Haydegger dilin taleyini xalqın varlığa münasibəti ilə əsaslandırır. Dil elə bir tarixi formadır ki, onda bu və ya digər xalqa öz dünyası açılır. Müxtəlif xalqların dilləri müxtəlif olduğu üçün onları əhatə edən dünyalar da başqadır.

X.Q. Qadamer anlama probleminin fəlsəfi mahiyyəti barədə. Hermenevtika və interpretasiya sahəsində atılmış növbəti addım X.Q. Qadamerin adı ilə bağlıdır. Müasir hermenevtikanın yaradıcısı olan Qadamer anlamı problemi fəlsəfənin mahiyyətinə çevirərək hermenevtikaya universal mənə verdi. Hermenevtika baxımından fəlsəfi biliyin predmeti insan ünsiyyəti sahəsi şərh edilən insan aləmidir. Məhz bu sahədə insanlar mədəni və elmi sərvətlər yaradır.

Qadamer təlimi Haydeggerin təlimini bir sıra mühüm müddəalarla zənginləşdirmişdir. O, fəlsəfi hermenevtikanı, hər şeydən əvvəl varlıq haqqında təlim, ontologiya kimi nəzərdən keçirir, dil fenomenini öz fəlsəfəsinin mərkəzi anlayışı kimi aydınlaşdırır. O, anlam fəlsəfəsini dövrümüzün universal fəlsəfəsi hesab edir. Filosofun fikrincə, anlam kategoriyasının tətbiq sahəsi yalnız mətnlərin təhlili və ya sosial, mədəni-tarixi həyat prosesləri ilə bitmir, istisnasız olaraq bütün həyat hadisələrinə şamil edilir.

Hermenevtikanın predmetini dünya və varlıq haqqında insan biliklərinin bütün məcmusu təşkil edir. Qadamer anlam imkanlarının ümumi şərtlərini aşkar edir və fəlsəfi təfəkkürü ontologiya müstəvisinə keçirir. Onun fikrincə, fəlsəfi hermenevtika belə bir əsas suala cavab verməlidir: necə olur ki, bizi əhatə edən dünya anlamdır. Bu anlamda varlıq həqiqəti necə təcəssüm edir. Bir sözlə, onun fəlsəfəsi anlamı izah etməkdən ibarətdir.

Qadamer fəlsəfəsində dünyanın mənimsənilməsinin universal üsulu olan “təcrübə”, “praktika” kimi çıxış edir. İnsan dünyanı təkcə nəzəri cəhətdən dərk etmir, həm də praktiki həyatda sınaqdan çıxarır. Filosof ümumi hermenevtik təcrübə nəzəriyyəsi yaradır. Onun dünya təcrübəsi adlandırdığı bu təcrübə özündə bilavasitə duyumlar-həyat təcrübəsi, “tarixi təcrübə” ilə yanaşı, həmçinin reallığın estetik cəhətdən mənimsənilməsinin müxtəlif formalarını- “incəsənət təcrübəsini” ehtiva edir. Təcrübəni formalaşdıran, bitkin şəkllə salan isə dildir. Qadamerə görə insanın dünya təcrübəsi dil səciyyəsi daşıyır.

Qadamer bəhs etdiyimiz fəlsəfi prinsiplərdən çıxış edərək, ənənəvi hermenevtikanın bir sıra prinsiplərini, problematikasını köklü surətdə dəyişmişdir.

Qadamer üçün mətn son reallıqdır və buna görə fəlsəfənin əsas predmeti olmaqla yanaşı, həm də sirli müstəqil qüvvədir. Qadamer yalnız mətnin özünə arxalanır, diqqətini burada əksini tapan predmetə yönəldir, heç bir kənar xarici reallığa istinad etmir. O, mətn barədə mətnin özü istisna olmaqla, hər hansı sosial-siyasi, psixoloji, elmi, mədəni-tarixi məlumatlara əsaslanan hər cür mühakimələri, necə deyirlər, mötərizə xaricinə çıxarır. Eyni zamanda mətnin mənasının onun ideyasına müncər edilməsinə qarşı çıxır.

Bu fundamental prinsipə əsaslanaraq Qadamer fəlsəfi hermenevtikanın keçmiş hermenevtikadan mühüm fərqlərini şərh edir. Məlumdur ki, keçmişdə bizə gəlmiş incəsənət və ədəbiyyat əsərləri məxsus olduqları dünyadan sanki qoparılmışlar. Ənənəvi hermenevtikaya görə həmin dünyanın bərpa edilməsi, yaradıcı sənətkarın “nəzərdə tutduğu” ilkin vəziyyətin, ideyanın olduğu kimi canlandırılması bədii əsərin həqiqi mənasını başa düşməyə kömək etməklə onu yanlış anlamdan və saxta aktualaşmadan qoruyur. Hermenevtik vasitələrlə keçmiş dövrün bütöv mənzərəsini olduğu kimi yenidən canlandırmaq fikri ağlabatan deyil. Belə ki, bərpa edilən, özgə mühitdən qaytarılan həyat həmin ilkin həyatın eyni ola bilməz. Məsələn, muzeydən kilsəyə qaytarılmış ikona, yaxud öz əvvəlki şəkildə restavratsiya edilmiş binaməmarlıq abidəsi öz dövrlərində olduqları kimi deyillər, onlar vaxtilə daşdıqları funksiyalarını itirmiş, turist marağı obyektinə çevrilmişlər. Eləcə də keçmiş ideyanı bərpa etməyə yönəlmiş hermenevtik fəaliyyət ölmüş mənanın yalnız xəbər verilməsidir. Qadamer haqlı olaraq göstərir ki, hər bir dövr özünün də mənsub olduğu tarixi rəvayəti istədiyi kimi başa düşür, onun vasitəsilə özünü anlamağa çalışır.

Əvvəlki hermenevtika mətnin mənasını aşkara çıxarmaq üçün müəllifin şəxsiyyətinə, onun daxili aləminə müraciət edirdi. Fəlsəfi hermenevtika diqqətini müəllifin özünə yox, onun fikir-düşüncələrini məşğul edən, gözü qarşısında dolayan predmetə və mətn vasitəsilə həmin predmetin mənasına yönəldir.

Çünki məna düşünən subyektə münasibətdə transsendentdir, əsər müəllifin subyektivliyinə sığmayan gerçəklikdir. Deməli, mətnə müəllifin nə demək istədiyi deyil, onun istəyindən asılı olmayaraq "nəyin deyildiyi" şərh olunmalıdır. Başqa sözlərlə desək, fəlsəfi hermenevtikanın, keçmiş mütəfəkkirlərin fikrini sadəcə şərh etmək deyil, həmin fikri qoruyub saxlamaq, onu fasiləsiz dəyişən zaman uyğun bərpa etməklə müasirləşdirmək və həmişə gərəkli etməkdir.

Qadamerin fəlsəfi hermenevtikası müəyyən mənada Haydeggerinkindən də radikal təsir bağışlayır. Bu onun dilə böyük əhəmiyyət verməsi ilə bağlıdır. O, insanın fərdi mövcudluğu və özünü anlaması ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan mədəni təcrübəsinin simvolik formalarını ontolojişdirərək, "anlam ontologiyasını" mövzu dairəsini hədsiz dərəcədə genişləndirir. O, insanın dünyaya ümumiyyətlə və prinsipcə münasibətinin dil səciyyəsi daşması və buna görə anlaşılan olması ideyasından çıxış edərək, hermenevtikanın fəlsəfənin universal aspektini təmsil etməsini əsaslandırır. Qadamer göstərir ki, dil varlıqdır. Varlığın həqiqəti insana dil vasitəsilə aydın olur. Lakin Qadamer üçün bütün varlıq yox "Anlaşılmaması mümkün olan varlıq dildir" [1, s.143]. Bu tərifdə anlam-təfsir, varlıq və dil üst-üstə düşür, vəhdət təşkil edir.

Canlı danışığa dilinə bu cür münasibət fəlsəfi hermenevtikanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindənədir.

Qadamerin fəlsəfəsi dialektikaya əsaslanır. O, Haydeggerin baxışlarını Hegelin baxışlarına yaxınlaşdıraraq, dialektikanı ciddi-cəhdlə hermenevtika zəmininə qaytarmaq zərurətini qeyd edir və praktikasında buna əməl edirdi. Onun dialektikası istər insanlar arasında anlamda, istər mətn ilə, rəvayət ilə, ənənə ilə, istərsə də keçmişlə indi, tarixlə müasirlik arasında dialoqa, sual-cavaba əsaslanır və humanist mahiyyətdədir.

Mətnlərin və işarə strukturlarının interpretasiyası. Məlumdur ki, bizim idrakı fəaliyyətimiz danışığa və yazılı dilin, ədəbi və incəsənət əsərlərinin işarələrinin, simvollarının, səslərinin və cümlələrinin interpretasiyası ilə bağlıdır. Biz digər şəxsləri başa düşmək üçün onların jestlərini, sözlərini, hərəkətlərini şərh etməli oluruq. Alim elmdə nəzəriyyələri, riyaziyyatçı, formal sistemləri, musiqişünas ifa etdiyi əsərləri, ədəbi tənqidçi araşdırdığı problemləri, sənətsünas bədii şəkilləri və s. interpretasiya etməli olur. Deməli interpretasiya yalnız dil sahəsi ilə məhdudlaşmayıb, bütövlükdə insanların kommunikasiya və digər fəaliyyət sahələrini də əhatə edir. Interpretasiya prinsipcə dilsiz mövcud olduğu halda, dil interpretasiyasız keçinə bilmir. Dil anlama prosesinə daha yaxın olub, onunla sıx bağlıdır. Məlumdur ki, dil insanların ünsiyyət və fikir mübadiləsi forması onların birgə həyat fəaliyyəti prosesində meydana gəlmişdir. Buna analogi olaraq yazılı dildəki işarələrə və onların ardıcılığına da belə informasiya daşıyıcıları kimi baxmaq olar. Buna görə bir həqiqətdə səsləri, hərfləri, hətta sözləri deyil, ancaq onların ifadə etdikləri mənalara anlayırıq, informasiyaların daşıyıcısı rolunda çıxış edən hər şeyi biz ümumi formada "işarə sistemləri" adlandırma bilirik [11].

İşarə sistemlərinin öyrənilməsi ilə semiotika elmi məşğul olur. Semiotika-ışarə sistemlərinin ümumi nəzəriyyəsidir. Semiotikada dəqiq təyin olunmuş anlayışlı işarələr məcmusu dil materialı kimi götürülür. Dil ifadələrinin mənasının açıqlanması onlarda istifadə olunan sözləri və cümlələrin interpretasiyaları ilə bağlıdır. Anlama ifadəsi ilə adətən sözün məna və əhəmiyyətinin mənimsənilməsi başa düşülür. Semiotikada interpretasiya məhz işarə sistemlərinə verilən məna kimi dəyərləndirilir.

Mətnlərin və işarə strukturlarının interpretasiyasından fərqli daha bir üsulu vardır. Bu üsul qarşılıqlı anlaşma adlanır. İnsanlar arasında jestlər, siqnallar vasitəsilə reallaşan

elementar anlama geniş yayılmışdır. Anlamamı müxtəlif mənalarda, o, cümlədən idrakın iştirak etdirilməsi prosesi kimi də başa düşmək olar. Anlamaya idrakı fəaliyyətin nəticələrinin dərin mənasının açıqlanması ilə bağlı proses kimi baxılması onun yaradıcı, konkret-tarixi və fəal xarakterinin aşkarlanmasına səbəb olur. Anlama mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir: burada obyektiv və subyektiv, induktiv və rəsonal, psixi və məntiqi təərəflər təsir göstərir, həm də bu təərəflər anlamamın müxtəlif mərhələlərində və səviyyələrində müxtəlif cür təmsil olunurlar. Buna uyğun olaraq anlamamın müxtəlif növlərini fərqləndirmək olar.

Anlamamın birinci növü dil ünsiyyətinin gedişində təzahür edir. Bu halda dialoq iştirakçıları sözlərin semantik mənasını təxminən eyni cür anladığından bir-birini başa düşürlər. Anlamamın ikinci növü mətnin sözlərinin və cümlələrinin bir dildən başqa dilə adekvat tərcüməsi ilə bağlıdır. Tərcümənin bütün çətinliyində məhz buradan irəli gəlir. Anlamamın üçüncü növü bədii və incəsənət əsərlərinin interpretasiyası ilə bağlıdır. Klassik hermenevtikanın yaradıcılığı olan Şleyermaxer və Diltey bu məsələni həmişə diqqət mərkəzində saxlamışlar.

Sözsüz ki, anlamamın daha yüksək tipləri mükəmməl tədqiqat vasitələri tələb edir. Buna görə də, hermenevtikada anlamamın iki səciyyəsi fərqləndirilir [4, s.173]. Tarixi idrakda izahat interpretasiya və anlama ilə üzvi surətdə bağlıdır. Biz tarixi hadisələri nə qədər dərinləndirək edirsək onların bir o qədər aydın və dəqiq izahını verə bilirik. Lakin izahatdan fərqli olaraq anlamada insanların fikirləri, hissləri, mənəvi həyatı ilə bağlı bir sıra subyektiv-psixoloji məqamlar olduğu üçün tarixçilər tarixi idrakda təbii-elmi metodlardan istifadə edilməsini yol verilmə sayırdı. Əlbəttə, burada bir həqiqət var, belə ki, humanitar anlam həmişə insanların fəaliyyətinin mənasının və rəngarəng təzahürlərinin açıqlanması ilə bilavasitə bağlı olduğundan o təbii-elmi izahatdan mahiyyət etibarilə fərqlənir. Humanitar elmlərdə sözsüz, anlama daha üstün rol oynayır. Beləki, insan həyatının və tarixin nadir və təkrarsız hadisələrinin dərki yalnız anlama vasitəsilə gerçəkləşə bilər. Humanitar elmlərdən fərqli olaraq təbiətsünaslıq ümumi sxemlər və ya qanunlar çərçivəsinə yerləşdirilən hadisələrin yalnız izahatı ilə məhdudlaşır. Bu mənada sosial həyatın spesifik və təkrarsız xüsusiyyətlərini dərki etməyə imkan verən anlama mənəvi həyatın dərki üçün izahata nisbətən daha mümkün əhəmiyyət kəsb edir [4, s.176].

Təbii-elmi və tarixi interpretasiyanın fərqi, hər şeydən əvvəl, interpretasiya obyektinin özünün xarakterindən törəyir. Təbiətsünaslıq üçün bu obyekt təbiətin hadisə və prosesləri olduğu halda, tarixdə və digər humanitar-ictimai elmlərdə (etika, estetika, hüquqsünaslıq və.s.) söhbət insanın məqsədlərinin, ifadəsinin, hisslərin təcəssüm olduğu maddi və mənəvi fəaliyyətin nəticələrindən gedir. Keçmiş hadisələrin öyrəndiyi tarixi idrakda interpretasiyanın həqiqiliyi mövcud faktlarla yoxlana bilmədiyi üçün tarixdə bizə gəlib çatan azsaylı şəhadətnamələrə bir qədər tənqidi yanaşmaq lazım gəlir.

Belə bir sual ola bilər: Anlamamın izahatdan fərqi nədir? Belə bir ifadə işlədilir ki, hadisəni başa düşmək üçün guya əvvəlcə onu izah etmək lazımdır, lakin bu və ya başqa bir hadisə başa düşülə də bilər, düşülməyə də bilər. Müəlliflərin əksəriyyəti bu fikirdədir ki, anlamamın izahatdan fərqi onun bütövlüyündə, tamlığındadır, belə ki, ayrı-ayrı qanunlar, prinsiplər əsasında qurulan izahatdan fərqli də dərki olunmasındadır [4, s.159]. Elmin metodologiyasında izahatın kəskin şəkildə anlamaya qarşı qoyulması fikrinə tez-tez rast gəlinir. Bu halda belə bir arqumentdən də istifadə olunur ki, guya izahatdan yalnız təbii-elmi idrakda, anlamadan isə ancaq sosial-humanitar elmlər də istifadə olunmalıdır. Sosial və tarix elmlərində yeni izahat metodlarının tətbiqi ilə əlaqədar hazırda izahat və anlamamın qarşılıqlı təsiri və bir-birinə yaxınlaşma meyli müşahidə olunmaqdadır. Buna görə də, anlamamın izahatla eyniləşməsi, ya da ona müncər edilməsi fikrimizcə düzgün sayıla bilməz.

İzahat və anlamamın müqayisəsinin lap ilk addımlarından məlum olmuşdur, anlamamın məzmununda insanın mənəvi

dünyasının, fikirlərinin hisslərinin və digər elementlərinin mənimlənməsi ilə bağlı subyektiv-psixoloji komponentlər iştirak edir.

Anlama haqqında təlim hermenevtika adlanır. İzahatın strukturu və formal-məntiqi xarakteristikası ilə tanışlıq göstərir ki, onun gedişində elmi qanunlardan istifadə edildiyindən izahat bilavasitə mahiyyətin dərkilə bağlıdır. Lakin izahatın formal məntiqi xarakteristikasından belə nəticə çıxarmaq düzgün olmaz ki, guya izahat mahiyyətin dərkilə bağlıdır. Belə ki, izahatın gedişində yalnız qanunlara deyil, həm də gerçəkliyin təsadüfi, keçici, tək cə tərəflərinə və qanunların fəaliyyət göstərdiyi konkret, spesifik şəraitə isnad edilir. Belə ki, hadisəni izah edə bilmək üçün mahiyyətdən əlavə onun təzahür etdiyi konkret şərait də nəzərə alınmalıdır.

Elmi izahatın əsas qanunauyğunluqlarının sistemli təhlili bizi onun metodoloji funksiyaları haqqında aşağıdakı nəticələri çıxarmağa əsas verir: izahatın əsas metodoloji funksiyası obyektin mühüm əlamətlərinin seçilib götürülməsindən, əvvəllər təsvir edilmiş obyektlərin təsnif edilməsindən və sistemləşdirilməsindən ibarətdir[9].

İzahatın üstün cəhətlərindən biri də obyekt haqqında əvvəllər qazanılmış biliklərin digər hadisələrin izahı üçün istifadə edilməsidir. Bu mənada izahatın mahiyyətini daha ümumi biliklərdən daha konkret biliklərə keçid prosesi təşkil edir. İzahatın əsasını təşkil edən qanundan, konsepsiyadan və ya nəzəri baxışlardan asılı olaraq eyni bir hadisəni müxtəlif yollarla izah etmək olar. Interpretasiya həmişə subyektin mətnə müəyyən mənə verən fəaliyyəti ilə bağlıdır. Beləliklə, insanın yaradıcı fəaliyyətinin zəruri şərtlərindən biri kimi çıxış edən anlama probleminin həlli konkret müxtəlif tədqiqat vasitələri tələb edən kompleks problemdir.

Hermenevtikadan tarix, hüquq elmlərində və şüurlu insan fəaliyyətinin obyektivləşdirilmiş nəticələrinin təhlili ilə əlaqəsi olan digər elmlərdə istifadə oluna bilər. Hermenevtikaya görə, tarixi mətnləri və keçmişin hər hansı bir abidəsini anlamaq üçün onların yarandığı mədəni-tarixi mühitə bəlli olmaq vacibdir və onu mümkün qədər dəqiqliklə tədqiqatçının təəssüratında və ümumiyyətlə şüurunda təsvir etməyə çalışmaq lazımdır. Hermenevtika məqsədi mətnin obyektiv (sözlərin qrammatik mənalari və tarixən şərtlənmiş variantları) və subyektiv (müəlliflərin niyyəti) əsaslarına görə məqam müəyyən etmək olan şərh məharəti nəzəriyyəsidir. Hermenevtika-mətnlərin şərh, təsviri sənəti və nəzəriyyəsidir. Bu cərəyan fəlsəfi təhlilin başlıca istiqamətlərini və məqsədini mətnlərin şərhində görür. Belə ki, bizim dünyanı duymağımız və dünyanı anlamağımız mətnlər olan dil interpretasiyasında cəmləşir.

Nəticə. XX əsrdə hermenevtikanın fəlsəfəsi formalaşır. Fəlsəfi hermenevtika sosial humanitar elmlərin metodu kimi insanı və cəmiyyəti öyrənməklə mətnlərin şərhinin və təsvirinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu əsaslandırır. Fəlsəfi hermenevtikanın yaranması onun idrak təlimi metodundan varlıq haqqında təlimə çevrilməsinə səbəb olur. Fəlsəfi hermenevtikanın əsas tezi belədir: "İnsan varlığı anlamaqdan ibarət olan mövcudatdır". Anlamaq ancaq dərk etmək üsulu deyil, o, həm də insanın mövcud olmaq üsuludur. Mənalandırma mətnin mənə strukturunun dərinliyinə varmaq deməkdir. Mənalandırma anlamanın, başa düşmənin vəzifələrinə tabedir. Başa düşmə və anlama hermenevtikanın əsas məsələləridir.

Bununla əlaqədar olaraq hermenevtikada dairə ideyası meydana gəlir. Hermenevtik dairənin əsas prinsipi bundan ibarətdir ki, tamın öyrənilməsi, başa düşülməsi hissələrin başa düşülməsindən təşkil olunur. Hissələrin başa düşülməsi üçün isə tamın başa düşülməsi zəruridir. Bu baxımdan mətnin başa düşülməsi dairə boyu tamdan hissəyə, hissədən tama doğru gedən hərəkətdir. XX əsr hermenevtikasının görkəmli N.C. Hadamer göstərir ki, hermenevtika üçün başlanğıc problemi yoxdur, belə ki, son əvvəli, əvvəl isə sonu müəyyənləşdirir. Anlama prosesi daim tamdan hissəyə, yenidən hissədən tama keçir. Mətni oxuyarkən onda hər hansı mənə gözləyirik. Mətnin mənasını araşdırarkən insanda əvvəlcədən bu mətnə nəyə əlavə inam yaranacaqdır. Anlamının məqsədi başqa aləmdən (tarixi və ya lingvistik) öz aləminə

fikri əlaqə yaranacaqdır. Burada söhbət başqa insanın daxil aləminə çox diqqətli münasibətdən başqa, mədəniyyətə qayğılı münasibətdən gedir. Bunların hamısı başa düşən, anlayan subyektin qavrama səviyyəsindən asılıdır. Fəlsəfi hermenevtika insanların qarşılıqlı münasibətini, insani ünsiyyətlərin müxtəlif formalarını nəzərdən keçirir. Onun ən kəskin mədəni, əxlaqi pafosu insanların bir-birindən ayrı düşməsi təhlükəsi haqqında qayğıya qalmasıdır. Bir-birini qarşılıqlı başa düşmək bu gün insanlar üçün zəruridir. Bu, insan nəslinin yaşamasının mühüm göstəricilərindən biridir.

Fəlsəfi tutumda hermenevtika XX əsr mədəniyyətinin fərqləndirici cəhətlərindən birini özündə ehtiva edir. Klassik fəlsəfədə və elmdə insan subyektidir, o, subyekt olaraq dünyaya bir obyekt kimi əksdir. Bundan əlavə hermenevtikanın əsasında belə bir inam durur ki, insan subyekt-obyekt münasibətində son nəticə obyekt kimi təsirə məruz qalır. Hermenevtika tək mənin başa düşülməsi fəlsəfəsi kimi başa düşmək birtərəfli ola bilər. Hermenevtika mərkəzində anlamaq prosesi duran fəlsəfi fikirlər söyləmək üsuludur. XX əsrdə hermenevtika iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Şüurun hermenevtikası, varlığın hermenevtikası. Şüurun hermenevtikasına görə digərinin psixoloji aləminə öyrəşmək, alışmaq, birgə yaşamaqdır. (subyektin psixoloji qohumluğudur). Varlığın hermenevtikasına görə, anlamaq insan təcrübəsinin mənasıdır ki, fərdin əməllərində və dilində həyata keçir. Varlığın hermenevtikası hermenevtik işlərin daxilində olur, insanların şüurunu kənarda qoyur. Şüurun hermenevtikası isə insanların bu və ya digər predmeti, o cümlədən texniki qurğunu, kitabı, teatr tamaşasını, musiqi əsərlərini yaradan insanların psixi aləminə daxil olmağa çalışır.

Şüur hermenevtikası və varlıq hermenevtikası hər ikisi anlamanın mühüm xüsusiyyəti kimi bunu əsas götürürlər ki, tamı anlamaq üçün onun ayrı-ayrı hissələrini bilməlisən, bunun üçün isə tamın mənası haqqında təsəvvürlərə malik olmalısən. Mətnin başlanğıcını başa düşmək bütün mətnin başa düşülməsini nəzərdə tutur. Mətnin ortasını və ya sonunu anlamaq əhəmiyyətli dərəcədə başlanğıcı ilə müəyyən olunur. Şüurun hermenevtiki və varlığın hermenevtiki həmsöhbətlər arasında dialoqun səmərəliliyini əldə etməyə səy göstərilir. Şüurun hermenevtikliyi dialoq vasitəsi ilə müqabil tərəfin psixikasına nüfuz etməyə çalışır. Varlığın hermenevtikliyine görə hər bir elm alimlərin birgə hermenevtik təcrübəsindəki əməl və işdir. Lakin əməl və iş yenə də anlamaq vasitəsilə dərk edilir. Beləliklə, müasir hermenevtikanın hər iki qanadı hər bir elmin hermenevtik məzmununu isbat edir.

Müasir fəlsəfi hermenevtika dili sosial həyatın və mədəniyyətin əsası hesab edir, anlama problemini fəlsəfənin mahiyyətinə çevirərək hermenevtikaya universal mənə verir. Hermenevtika baxımından fəlsəfi biliyin predmeti insan ünsiyyəti sahəsi şərh edilən insan aləmidir. Məhz bu sahədə insanların gündəlik həyatı keçir, mədəni və elmi sərvətlər yaranır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Гаджиева А. Философско-методологическое значение герменевтики в изучении культурно-исторического наследия. Баку: Адилоглу, 2004
2. Гаджиева А. Герменевтика на Востоке. Баку: Адилоглу, 2006
3. Гаджиев З. Философия. Учебник. Баку: Туран эви, 2012
4. Мамедов А. Рациональность и иррациональность. Баку: «Наука», 2010.
5. Азербайджанская Советская Энциклопедия. IV том. Баку: 1980.
6. Исмаилов Ф. История западной философии XX века. Том 2. Баку: 2000
7. Философский энциклопедический словарь. Баку: 1997.
8. Варыгин В.Г. Проблема понимания в современной герменевтике // Российский гуманитарный журнал, 2012, том 1, № 1, с. 67-72
9. Hans-Georg Gadamer. Truth and Method, 2nd edn, Sheed and Ward, London 1989, XXVIII
10. Полани М. Личностное знание: На пути к посткритической философии. / Пер. с англ. М. Б. Гнедовского. М.: 1985. 344 с.
11. Дильтей В. Собр. соч. в 6 томах. Т. 3. Под ред. А.В. Михайлова и Н.С. Плотникова. М.: 2001.
12. Хайдеггер М. Исток художественного творения. М.: 2008. 528 с.
13. Шлейермахер Герменевтика. СПб, «Европейский Дом». 2002. 242 с.